

Szabó Ferenc SJ

HÖLDERLIN OLVASÁSA KÖZBEN

Babitsól Balthasaron át Ferenc pápáig

(Olvásónapló és emlékezések)

„Örök barátaink”

A költők, „örök barátaink” olvasása 1947/48-ban zalaegerszegi felsős gimnazista korom óta kedves „szenvédelyem”. „*Készült ez a könyv játékból és gyönyörűségből*” – olvastam annak idején Szabó Lőrinc műfordításai (*Örök barátaink*) bevezetőjében. Nagy kultúrszomjamból hajsolt, hogy olvassam a magyar – Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád – és a világirodalom híres alkotóit, előbb műfordításban, később aztán magam is fordítottam franciából, németből, olaszról.¹ Néha utólag fedeztem fel, hogy mások is lefordították ugyanazt a költeményt. Volt úgy, hogy a „*szép hűtlenek*” (Rába György) átköltéseit próbáltam pontosítani. (Például Baudelaire *Esti harmónia*. Valéry *Tengerparti temető* című versét.) A legtöbbet a franciáktól, főleg Paul Claudeltől és Pierre Emmanueltől fordítottam. A kedvenc magyar és idegen költőimről tanulmányokat is írtam: *Jelek az éjszakában* (Róma, 1983); „*Csillag után*”: *Istenkeresés a modern irodalomban* (Távlatok, Bp., 1995). Ez utóbbi, már itthon megjelent válogatásom előszavában írtam: „Költők, írók, művészek nemegyszer élesebben felvetik és mélyebben megélik a létkérdéseket [mint a szoba-teológusok], szerencsésen kifejezik az ágostoni ’nyugtalan szív’ Isten utáni szomját, vagy a pascali ’szív’ keresését és találását.” Sokat írtam a modern konvertitákról.

Évtizedeken át inkább a franciákkal foglalkoztam, az utóbbi években pedig – különböző alkalmak és (az öregedéssel) a személyes lételem konkrétan érintő kérdések (születés és halál, idő és örökkévalóság, halhatatlanság és feltámadás) – inkább a német metafizikus költők (Rilke, Hölderlin) kötötték le figyelmemet.²

Babits Mihály Hölderlinről

Babits Mihálytól *Az európai irodalom története* című remekművet³ hetedikes gimnazista koromban három éjjel felfaltam. Azóta is gyakran elővettem, ha egy-egy költőről,

¹ Néhány kötetem műfordításokkal: *Őszi ámulat*. Versek és műfordítások, Róma, 1982; *Szavak forrása csend*, Claudel, Valéry: Emmanuel – tanulmányok és válogatás költeményeikből, Róma, 1985; *Szavak alkímiája*. Francia, olasz és német költők – válogatott műfordítások, Szent István Társulat, Bp., 2002.

² Ezek az újabb reflexióim, olvasónaplóim megtalálhatók a *Távlatok-online-on*.

³ Babits Mihály, *Az európai irodalom története*. Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt. (facsimile), Bp., 1991. – Babits Mihály költészetéről, világnézeti fejlődéséről többször írtam; Pascal Babitsra gyakorolt

íróról éleslátó, tömör jellemzést akartam olvasni. Most kezdetnek idemásolok néhány nagyon találó jellemzést *F. Hölderlinről*.

A *Líra, örület, forradalom* című részben, ahol már az ifjú Goethe válságáról értekezik (*Reineke Fuchs* „nem ér a világ semmit!”), *A menekülés nosztalgiája* fejléc alatti kitérőben ezt olvasom: „Mily jól ismerjük mi, a mi száz évvel fiatalabb generációnk is, ezt a válságérzést, ezt a világcsömört, ezt a menekvés vágyát! A kor fiataljaiban az olimpiai művészet nosztalgiája ébredt újra, de sötét tépelődésekbe fojtva. Egy ifjú tübingeni teológus, Hölderlin Frigyes, pogány álmokba merült, akár a félgörög Chénier. Weimar neveltje volt ő, Schiller pártfogoltja, s Goethe rajongója. S ő lett az, akit a 'görögség Wertherjének' neveztek. Görögsége platóni szimbolizmus volt: örök sóhaj a Tiszta Elérhetetlenség világa felé. Kedvesét Diotimának nevezte, mint Platón a bűbajos asszonyt, minden szimbólumok értőjét. Nem tudott a pillanatban élni, mint Goethe. Előtte a pillanat is csak szimbólum volt: minden pillanatba belelátta az egész életet, a múlt terhével, s a jövő veszélyével. Ez időben, még egész fiatalon, hatalmas ódát írt a *Sorról*. A sors várta már, hogy az örület kertjébe vezesse; egyre csodálatosabb virágok fakadtak lépe nyomán.”⁴

Az *olimpiai virágkertészet* című részben („a fő kertészek Goethe és Schiller voltak”) ezt a „kitérőt” olvasom: „A *Wilhelm Meister* egy ember emelkedésének története. Hogyan lesz arisztokratává, a szó minden értelmében? A könyv csupa bölcsesség és finom tanulság. Amilyen csak csúcspontra jutott ember könyve lehet. Milyen más szegény Hölderlin regénye, a *Hyperion*, noha ez klasszikus scenériát fest, és ragyogó költőiségű stílusba öltözködik. Hölderlin beteg volt, szellemi izgalmai lassan, de biztosan vezették az örület felé. Regénye majdnem monológ. Itt nyoma sincs a világi bölcsességnek, a környezethez való alkalmazkodásnak. Inkább a környezettel, a világgal való meghasonlásnak története ez. Költészete szenvedés, a hiány költészete, mely extatikus vágyat és szerelmet jelent, a platóni Erős értelmében. A szerelem istene, Platón szerint, szegény, csúf és boldogtalan. A tökéletesség nyugodt, csak a kielégületlenség extatikus. S a nyugalom apadás, csak az extázis kezdet. A *Hyperion* extázisa a Nietzsche extázisának őse lett.”⁵

Kiegészítés a Kulturális Enciklopédiából

„1797-ben jelent meg Hölderlin eszméinek összegzéseként a *Hyperion* című lírikus, prózaverses formában átfogalmazott regénytöredék első része, 1799-ben a második. Az antik görögség bűvöletében élő, 18. századi újgörög ifjú hányattatásairól és bolyongásairól szóló, parttalan áradású, nagy belső monológban szinte vallásos

hatásáról (közvetlenül és Baudelaire révén) alaposabb elemzések olvashatók *Jelek az éjszakában* című kötetemben (Róma, 1983).

⁴ I. m. 369–340.

⁵ I. m. 378. Vö. *A misztikus Nietzsche* című tanulmányomat: *Távlatok-online*

<http://www.tavlatok.hu/net/PDF-ek/Szab%C3%B3%20Ferenc%20SJ%20Nietzsche.pdf>

⁶ <http://enciklopedia.fazekas.hu/palyakep/vilag/Holderlin.htm>

átszellemültséggel ölt alakot az elvágyódás a kiábrándító valóságból az isteni harmóniába. (...)

1798/99-ben *Empedoklész halála (Der Tod des Empedokles)* címmel Hölderlin drámába fogott, amelyből több változat is készült, de végső formájában is töredékes maradt. Ahogy a *Hüperion* nem igazi regény, az *Empedoklész* nem színpadra szánt dráma, hanem inkább költemény. Empedoklész görög természetfilozófus volt a Kr. e. 5. században, és azt testesítette meg Hölderlin számára, amit ő a maga hivatásának tekintett. Empedoklész eszerint filozófus, pap, költő és népvezér egy személyben. Vakmerően istennek képzei magát, majd megértvén, hogy elszakadt az emberektől, akikhez tartozik, az isteneknek szóló áldozatul az Etnába veti magát, hogy visszaadja a természetnek, ami az övé.”

Két jellemző, sokat idézett részlet Hölderlintől

HÜPERION SORSDALA

*Fönt jártok ti a fény
puha földjén, boldog Génuszok!
Sugárzó isteni szellők
éringetnek titeket: szent
húrokon így művésznő
ujja ha játszik.*

*Sorstalan, így, alvó csecsemőként
lélegeznek az égiek;
szűzi-szerényen,
bimbón őrzik:
múlhatatlan
virul ott a szellem,
boldog szemeikből
pillant csöndes,
tisztá öröklét.*

*Nékiünk más adatott. Ne lehessen
nyugvásunk helye.
Tűnnek, buknak
a szenvedők,
vakon, egy
óráról a másra, mint
a víz verődik
kőről kőre,
éveken át a bizonytalanba.*

(Tandori Dezső fordítása)

Hölderlin egyik híres *Empedoklész*-töredékében az uralmára, nagyságára büszke ember és az istenek versengésének mítoszát vetíti elénk. (Úgy tűnik, hogy a *Kilencedik duinói elégiát* író Rilket is megihlette.)

*Mert mi volna az ég s mi a tenger,
a csillag és sziget s ami az ember
lába előtt hever, ugyan mi volna
e holt húrozat, ha én, én nem adnék
hangot, lelket, dallamot neki? És
az összes fortélyos isten, ha én
nem szólnék helyettük? Ki vagyok én, mondd!*

(Báthori Csaba fordítása)

*

Őszi ámulat című első vers- és műfordítás-kötetem⁷ elején *ars poeticámat* így fogalmaztam meg: „Csak azt mondani, mi kimondhatatlan, a költészet nélkül földünk lakhatatlan.”

A gyermekkori emlékeket felidéző *Atlantisz*-ciklus mottójaként Rilke *Kilencedik duinói elégiájából* idéztem a híres *hölderlini* gondolatot:

*Azért vagyunk itt tán, hogy kimondjuk: ház
híd, kút, kapu, korsó, almafa, ablak,
legfeljebb: torony, oszlop... de MONDANI, értsd meg,
ó mondani úgy, ahogy a dolgok mélyükben nem sejtettek...*

Ezután a *Nyitány* így hangzott:

*Költők! a létet ti szülitek szóval
Ti kimondjátok néha a kimondhatatlant,
amit a sírás, vágó, sikoly s szorongó sóhaj
kísérel nyögve szóba szülni – hasztalan!
Boldog bűvárként felszínre hozzátok
a rég elsüllyedt Atlantisz-csodákat.*

Martin Heidegger *Magyarázatok Hölderlin költészetéhez* című esszékötetében⁸ hosszan kommentálta Hölderlin néhány költeményét, igyekezett meghatározni a költészet lényegét. A nyelvről és a költészetéről szóló, elemzett „öt irányadó szó” közül a 4. kijelentés: „*Was bleibt aber, stiften die Dichter.*”

⁷ *Őszi ámulat*, Róma, 1982.

⁸ Martin Heidegger, *Magyarázatok Hölderlin költészetéhez*, fordította és az utószót írta Szabó Csaba, Latin Betűk, Debrecen, 1998, 35–51.

„E szó a *Viszágondolás* című költemény zárlatát képezi és így hangzik: „*De ami marad, a költők alapítják.*” (IV, 63). E szavak új fénybe állítják a költészet lényegére irányuló kérdésünket. *A költészet alapítás a szó által és a szóban.* Mi alapítatik így? Ami megmarad. De hát lehet-e alapítani azt, ami marad? Ez nem a már mindig meglevő? Nem! Éppen a maradót kell fel- és megállítani a szétszaggató sodrással szemben; az egyszerűt kell kiküzdni a zűrzavarból, a mértéket állítani a mértéktelen elé. Annak kell a nyitottba jutnia, ami az egészében vett létezőt hordozza és áthatja. Meg kell nyitassék a lét, hogy a létező megjelenjen. De éppen ez a maradó az illékony, menekvő. (...) Hogy ez a maradó mégis maradjon, ez van 'a költők gondjára és szolgálatára bízva'. (IV, 145) A költő megnevezi az Isteneket és megnevez minden dolgot abban, amik. E megnevezés nem abban áll, hogy valami már azelőtt ismertet ellátunk egy névvel, hanem amikor a költő a lényegi szót szólja, e megnevezés által a létező először neveztetik ki azzá, ami. Így lesz ismert *mint* létező. A költészet a lét szószerű alapítása.” (43)

Heidegger később (45) még jobban megmagyarázza: „A költészet nem csupán valamiféle kísérő dísz az ittlétnek, nem csupán időnkénti lelkesültség vagy éppen csak valami kitüzesedés és szórakozás. *A költészet a történelem hordozó alapja,* és ezért nem is csupán egy jelensége a kultúrának, és mindenekfölött nem pusztán 'kifejezése' egy 'kultúra lelkének'.”

„*Az emberi ittlét alapja a beszélgetés mint a nyelv tulajdonképpeni története. Az ősnyelv azonban a költészet – mint a lét alapítása.*”

E reflexiókat évekkel ezelőtt felhasználtam Piliscsabán a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen és Vácott, az Apor Vilmos Főiskolán, amikor egyetemista és főiskolás hallgatóimat bevezettem az bibliaértelmezésbe, főleg amikor Paul Ricœur diakrón nyelvelemzéseit mutattam be.⁹

*

Négy sor Hölderlin *Kenyér és bor* című verséből:

*Így van az ember: ajándékos bőség közepében,
mely istentől ered, nem veszi észre magát.
Hordja előbb sorsát, s amikor már kész szeretetre,
Lám csak, akár a virág, szárba szökik szava is.*

„A négy sor a búcsúzás teljes ünnepélyességével és fájdalmával szól: Hölderlin még mindig a szó teremtő hatalmát hirdeti – de annak tudatában, hogy a lógosz hajdani,

⁹ Vö. Szabó Ferenc, *Jézus Krisztus megközelítése*, Róma, 1978. Az itt (165–192) közölt *A strukturalizmus és a keresztény hitértelmezése* című tanulmány eredetileg megjelent itthon két részben a *Teológia* 1970/3–4. számában, interjúm Ricœurrel (204–220) pedig a külföldi *Mérleg* 1978/3. számában.

bibliai-antik értéke már elveszett, és hogy lírai alkotás a jövőben már csak ennek a veszteségnek a tudatában keletkezhet (»entstehen«).»¹⁰

Rainer Maria Rilke (1875–1926) és Friedrich Hölderlin (1770–1843)

Az itt megpendített téma – *a nyelv, a szó és a költészet viszonya* – kapcsán emlékeztetek Hölderlin és Rilke „szellemi rokonságára”. Élete vége felé Rilke egyik legfőbb célja a *Duinói elégiákban* és az *Orpheusz-szonettekben*: keresni a lét, az élet és a halál értelmét. Erről nemrég hosszabb reflexiókat jegyeztem fel *Az élő Isten felé* című könyvemben.¹¹ Itt írtam: „Rilke egész életén végigvonul az *Itt-lét* dicsérete: *’Hier sein ist herrlich...’*, miként Nietzsche is a *’Földhöz való hűséget’* hirdette. A halált legyőzi az élet, az ásványok és a szerves élet nem ismeri a szabadság szorongását, követi természetét. Ha az univerzum része vagyok, a tagadás összeolvad a belegyezéssel, minden probléma megoldva. A költők megnevezve a dolgokat alapítják a létet, tanítja a *Kilencedik duinói elégia*.»¹²

Rilke és Hölderlin kapcsolatáról

*A Duinói elégiákra és az Orpheusz-szonettek*re hivatkozva írja Vajda György Mihály: Rilke célja kései metafizikai verseivel: keresi a világ és az emberi élet összefüggéseit a halállal, az élet és a halál egymást kiegészítő metafizikai jelentését. „Rilke régi verseiből sem hiányzik az ’egyéni halál’, mindenki saját életének tartozéka, a sötét fenyegetés. Most a halálfogalom metafizikai koncepcióba kerül. Halál és élet úgy egészíti ki egymást, mint a Holdat a tőlünk mindig elforduló másik fele. Az élet egyik arca miránk tekint, ámde a ’lét gömbjéhez’, a teljességhez hozzátartozik a másik is: az élet halál nélkül csak töredék, s ezért meg kell szoknunk, hogy ’negáció nélkül’ olvassuk a halál nevét. A halál ismeretlen, de nem az élet tagadása, hanem kiegészítője; nélküle nem teljes a lét. E halál-filozófiában fogannak a ’kései’ Rilke-versek. (...) Egyébként azonban az elégiák és a szonettek világa a lét végső értelmezéseinek kutatásával terhes, végül is feltárhatatlan és egyértelműen meg nem magyarázható indulat-, látomás- és gondolatözön. A késői Hölderlin titokzatos himnuszaira – amelyekkel minduntalan össze szokták hasonlítani – nem tartalmában, hanem elsősorban a formai vonásaival emlékeztet. Vannak persze közös elemek is: a hős, a halál, a szerelem, a megújulás, a lét értelme és tartalma, ifjúság, művészi alkotás... de hogyan lenne közös bennük mindez és sok egyéb, ami az ember benső morális és lelki problémáinak körébe vág. Rilke szimbólumrendszere azonban az elégiákban és a szonettekben sem antikizáló,

¹⁰ Pór Péter, *Rilke költészetének utolsó „szava”*. 2000, 7, megjelenés éve: 2015.

<http://ketezer.hu/2016/01/rilke-kolteszetének-utolso-szava/>

¹¹ Szabó Ferenc SJ, *Az élő Isten felé*, JTMR–Távlatok, Bp., 2018, III. rész: *A születéstől a halálig*, Ricœur, Rilke és Marcel nyomában, 83–105.

¹² I. m. 96.

hazája nem a hölderlini 'Görögország', hanem a modern polgár problémaköre és életérzései."¹³

Rainer Maria Rilke

Hölderlinhez

*Elidőzni a meghitt dolgokon, az sem
adatott minékünk; a teljesedett képekből a szellem
hirtelen telítendőkké esik össze; tavak csak
az öröklétben vannak. Itt meg a hullás
hősies. Általhallni, tovább,
le tudott érzésből, amig nincs más, csak a sejtés.*

*Neked, te nagyszerű, neked, te mágus, az élet egésze
volt a sürgető kép, amikor kimondtad,
zárult a sor, mint a végzet, és a legendyebb,
az is halált rejtett, s te beléptél, csakhogy
isten járt te előtted s kivezetett odaát.*

*Ó, te bolyongó szellem, legbolygóbb te! A többi
mind melegszik a versben, otthonosan
s résztvevően lakja a szűk hasonlatot. Ám te
jársz, mint a hold. S odalent kiviláglik és újra sötétül
éji vidéked, szentem, ijedten a tájék,
melyet a búcsúban érzel. Senki
ily magasatosan, épen, igénytelenül az egésznek
vissza nem adta. Éppily szentül
játszottál nem számlált éveken által
a vég nélküli boldogsággal, mintha nem is bent
volna, de kint, szétszórva szelíd gyepen, ott, hol
isteni gyermekek elhagyták, s fölszedheti bárki.
Ó, amit a magasban akartak, vágytalanul
raktad fel, kockát kockára: és állt. S ha leomlott
az se zavart meg.
Hátba akadt egy ilyen, öröklétű, most sem bízunk
földi létünkben? Mért nem tanulunk komolyan
az ideiglenesből érzeteket valamely
új hajlamhoz, a Térben?*

(Vas István fordítása)

¹³ Rainer Maria Rilke, *Válogatott versek*, Magvető, Bp., 1961, 18–19. Vajda György Mihály bevezetéséből.

Olvasás közben

MINDIG BÚCSÚZUNK

Rilkét olvasva újra

*„Bármit is teszünk olyanok vagyunk
mint aki útra kél s a végső dombról
még egyszer visszanéz a völgyre
örökös búcsúzás az életünk!”*

(Rilke, Nyolcadik duinói elégia)

*A tárt szemű állatokra gondolok
ők nem tudnak semmit a halálról
mi mindig a múltba tekintünk
mégis beleütközünk újra meg újra*

*Mi vár ránk a magas falon túlra:
a végtelen Nyitott vagy a jeges Úr?
az örvénylő Sötét a síkos Semmi
avagy a Teljesség: a puha Anyaöl?
Szorongunk nyögve mint ki szül
mert bizony vele szenved magzata
mikor vajúdik a várandós anya
Milyen lesz a második születés
ha beleszakadunk a Létteljességbe?*

Angyalod szól:

*„Ne a múltba nézz, fordulj előre
ne a gyermekkorra a jövőre
tekints ott várnak új csodák!
A múlt elillant a jövőt még várod
a jelenben kis nyílás minden óra
ne az űrben keresd az Istened
Ő benned él – a benső végtelenben
ráláthatsz az Örökekévalóra!”*

(2012. szeptember 16–26.)

Az utóbbi években Hölderlin és Nietzsche olvasásakor született pár költeményem. Az ismert Hölderlin-vers, *A Párkákhoz* (Szabó Lőrinc fordításában) ihlette a

Tajtékező idő című versemet, amely 2003-ban megjelent új verseim gyűjteményének címadója lett.¹⁴

TAJTÉKZÓ IDŐ

*Csak egy nyarat még, óh, ti Hatalmasok,
s egy őszt az érett dalra, hogy a szívem
az édes játékkal betelve
kész legyen az örök elmúlásra!”*

(Hölderlin: *A Párkákhoz*)

*Nem a Párkákhoz fohászkodom én
hogy sikerüljön ez a költemény
mert hiába dicsérik versemet
ha túlél ez a papírlap
bármily játékos e pillanat!
Az árnyékvilág nekem nem elég
minden hiába: tűnő semmiség a lét
ha a tajtékező idő végleg elsodor*

*Igen! egyszer élünk csak itt lenn
ezért oly drága minden pillanat
sem párka sem pogány isten
semmi hatalom az ég alatt
nem menthet meg – egyedül Ő
ki örök létre szánt – Atyám –
mielőtt még megfogant anyám.*

*Szikra vagyok az Ő szívéből
szétzúzhatnak idegen erők
de lényem örökre megmarad –
áldott legyen az örök Akarat!*

(2002. október 1.)

2020. március 15.

Egész életem során ez a „pascali” szorongás és hitvallás foglalkoztatott tanulmányaimban, világnézeti („hitvédő”) előadásaimban, gondolkodók és költők

¹⁴ Szabó Ferenc SJ, *Tajtékező idő*, Új versek, Távlatok, Szent Gellért Kiadó, Bp., 2003. Ugyanebben a kis kötetben szerepel (39–41) *Nietzsché olvasva – vele vitatkozva* címen: 1. *Az éj titkai.* – 2. *Velencei éj.* – 3. *Éji dal.*

istenkeresésének bemutatásában – kezdve 1965-ben (Louvainben) megjelent *Világnézetek harca – Mai írók és gondolkodók* című első könyvemtől a 2019-es *Isten nem halt meg* címűig és *Úton az élő Isten felé* című sorozatomig.¹⁵

Már skolasztikus koromban örömmel kezdtem terjeszteni H. de Lubac SJ értelmezésével Teilhard de Chardin SJ tudós gondolkodó Krisztus-központú vízióját, amely jórészt választ adott szorongásaimra.

2020. március 9-én (*jóllehet már kitört a koronavírus-járvány!*) még megtartottam korábban eltervezett előadásomat a bencés öregdiákoknak a budai Ciszterci Gimnáziumban erről a témáról: *Kettős végtelen között, Pascaltól Teilhard de Chardinig*. Azzal kezdtem előadásomat, hogy felolvastam *Pascal* című versemet, amely már az *Őszi ámulásban* megjelent, majd *Jelek az éjszakában* (Róma, 1983) című kötetem „nyitánya” volt, és alapvető „lelkiállapotomat” fejezi ki ma is, amikor ezeket a sorokat írom.

PASCAL

„*Le silence éternel de cses pace sinfinis m'effraie*”
(Pascal)

*Van úgy, hogy – veled együtt – rémülettel tölt el
a mérhetetlen csillagterek örök csöndje,
hiába szór szípként fenn az augusztusi éj!
Csak percnyi villanás az életem:
mögöttem és előttem ásít a sötét!*

*Hogyan kerültem éppen most ide,
miféle ismeretlen véletlen
játszott velem parányi csillagporral?
S mi lesz velem, ha csöppnyi fényemet
kioltja majd egy ismeretlen Árny?
Az életem-halálom döbbenet, talány!*

*De éjszakádban Tűz gyúlt hirtelen,
Te izzó agy, vakító értelem!
Maga a Tűz jelent meg érzékeny szívedben
s te könnyes szemmel, ujjongó örömmel
megláttad Őt a más rendből valót.*

*Hiába szállok én is tárguló csillagterekben,
míg nem kereslek itt a szív-közélen!*

¹⁵ Lásd például 2019-es sorozatomat: *Úton az élő Isten felé* in *Távlatok-online*
<http://www.tavlatok.hu/net/PDFek/Szab%C3%B3%20Ferenc%20SJ%20%C3%A9ton%20az%20%C3%A9l%20Isten%20fel%C3%A9.pdf>

*Ha önmagamba szálllok – benti végtelenbe –
Te mélyen égő Tűz majd rád nyitok
s e fényre szomjas szem meglát, Te nagy Titok!*

A *Lyra Mundi* sorozatban megjelent válogatás: *Friedrich Hölderlin versei*¹⁶ tíz változatban, jeles költőktől/műfordítóktól közli a *Hälfte des Lebens* magyarra ültetését. E kis ténnyel is jelezni akarta a maga is kiváló költő/műfordító Rónay György, milyen nehéz mesterség a műfordítás, hogy ne legyen „ferdítés”, hanem igazában újraalkotás.¹⁷ Ideírom saját kísérletemet, amelyet közzétettem *Szavak alkímiája* című műfordításkötetemben.¹⁸

AZ ÉLET FELÉN

Aranyló körtékkal

*s dús vadrózsákkal
hajlik a tóba a domb.
Ti békés hattyúk
csóktól részegen
hajjátok fejeteke
a szent józan vízbe.*

*Jajj nekem ha jön a tél
honnan kapok virágot
meleg napsugarat
s földi árnyat?
Hideg hárfalak
merednek némán
s fenn süvítő szél
zörgeti a bádoggakast.*

Anélkül, hogy itt alaposabb elemzésbe bocsátkoznék, felhívom figyelmet az *arany/sárga* szín gyakori használatára. Túlnyomóan „sárga körték”, néha „arany” gyümölcsök szerepel mind a tíz fordításváltozatban.

*Szentkuthy Miklós remek Hölderlin-tanulmányában*¹⁹ kiemelte: „Az 'arany' szó lehet más költőknél közönséges szólam, Hölderlinnél főszereplő. Rengetegszer használja, a

¹⁶ Szerkesztette és válogatta Rónay György, Európa Kiadó, Bp., 1980.

¹⁷ Lásd Rába György, *Szép hűtlenek*, Bp., 1969. – Lásd még jegyzetemet Paul Valéry *Tengerparti temető* című költeményének fordításáról és értelmezéséről in Szabó Ferenc SJ, *Szavak forrása csend*, válogatott műfordítások Claudel, Valéry és Emmanuel költeményeiből, Róma, 1985, 91–99.

¹⁸ *Szavak alkímiája*, francia, olasz és német költők, Szent István Társulat, Bp., 2002, 405.

¹⁹ Szentkuthy Miklós, „Hölderlin” in *Műzsák testamentuma*, Magvető, 1985, 42–54. (eredeti megjelenés *Ezüstkor*, 1943. június)

legkülönbözőbb dolgokra: arany csillagok, arany gyümölcsök, arany álmok, arany napok, arany virágok – arany istenek nyugalma (*Könyörgés bocsánatért*) arany az egész valóság az *Esti ábrándban*.”

*Az esti égen fölragyog a tavasz,
rózsák virulnak, és az arany világ
derengve ring; ó, bíbor felbő,
vígy oda át, hadd omoljon ott fönn*

párába, fénybe a szerelem s a kín! –

„Mit jelent az arany?” – teszi fel a kérdést Szentkuthy. – „Jelenti az őszt, az érettséget, a beteljesedő gyümölcszüretet (milyen vérfagyasztó épp ezért, mikor megőrlése küszöbén, a végtelen arany légkör után, a körték egyszerre csak *sárgák*: mintha egy pillanat alatt a királyi Dionüszosz keserű puritánna változott volna); jelenti a pompát, a szertartás gazdagságát, a himnusz és a pindaroszi nagy-hang örök templomi emelkedettségét; jelenti Hellasz színeit az Égei-tenger partján, az antik homokot és a déli delet; jelenti a felborzolt idegek vonzalmát a királyi nyugalomhoz; jelenti a barokk színház pazarló zsúfoltságát, melytől Hölderlin még egyáltalán nincs messze; jelenti a valóság éltető forrását, a Napot, és jelenti az alkonyokat, a hattyúk alatt a tó vizét szeptember végén; jelenti az álmok örök háttérszínét, az elérhetetlen kincset, minden lemondó honvágyat. És azáltal, hogy a napok is aranyszínűek, meg a gyümölcsök is, egyszerre a két jelenség egybefolyik, napjainkat almáknak érezzük, és úgy is ízleljük, míg az almák megtelnek az idő metafizikai sejtelmességével. (...) Az arany tehát pompa és szomorúság: minden érettség öröm is, és búskomorság is. Hölderlinnél világosan megvan ez a kettősség. (...) Nincs szebb csoda, mint ez a világ, de nincs kétségbeejtőbb sem soha. 'Most éltem alkonyán, kétely lett minden hajnalom', és az életet jelentő versről is tudja, hogy mulandó: 'Még virrad nap múltó dalomra'. – Efféle szálak szövődnek Hölderlin lelkében, mikor oly titokzatos erővel vonzódik az aranyhoz.”²⁰

Most pedig 2015-ös és 1988-as Szentkuthy-jegyzeteimet idézem vissza –főleg reflexióit *Empedoklész*ről. „Az a két képet, mely *Empedokles* olvasása közben támadt bennem, sohasem fogom elfelejteni; az egyik a 'harmóniát', a másik az ész nélküli 'véletlent' jelképezi.”²¹

Szentkuthy/Empedoklész

2015 márciusában Alföldi Jenő *Valóság és mítosz* című remek tanulmányát²² olvastam Nagy László *Hölderlin vascipő*i című 1970-es nagy verséről. E költemény utalás Friedrich Hölderlin befejezetlenül maradt drámai műveire: *Empedoklész halálára* és

²⁰ I. m. 42–43.

²¹ Szentkuthy Miklós, *Fejezet a szerelemről*, I/43, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1984, 153.

²² http://www.napkut.hu/naput_2005/2005_09/114.htm

Empedoklész az Etnán címűre. Miután a Kr. e. 5. században élt szicíliai költő filozófusról tájékozódtam, újra elővettem Szentkuthy Miklós *Fejezet a szerelemről* című 1936-os regényét,²³ ahol nagyon érdekes reflexiókat találtam *Empedoklész* költő-filozófus gondolatairól.

Valójában Szentkuthy a *saját egzisztencialista világnézetét vázolja*, amikor – hősével (a polgármesterrel) Hölderlin *Empedoklész*-töredékeiről eszmélődik.²⁴ Panteizmusa és pesszimizmusa az egzisztencialistákra (Heidegger és főleg Sartre gondolataira) emlékeztet: *a lét és a semmi*, a tett és gondolat örök ellentéte, Afrodité-szerelem, az élet titka – az embrióélet első másodperceitől hogyan keletkezik a másság, a *végesség és végtelenség paradoxona*; hogyan szüli az ember az isteneket? az egyszeri dolgok múlása vagy örökös ismétlődése, a szenvedés és az örök elhagyatottság, a harmónia és a véletlen metafizikája az anyagi és szellemi világban: születésem vicc vagy véletlen?²⁵

„Az a két képet, mely Empedokles olvasása közben támadt bennem – jegyzi meg a Polgármester –, sohasem fogom elfelejteni; az egyik a 'harmóniát', a másik az ész nélküli 'véletlent' jelképezi.”

Születésem vicc vagy véletlen?

„*A véletlen*: ez a zöld méreg, mely alattomos kígyóként belopódzik a vérünkbe, szerelem- és látótesteinkbe – ez a fekete, titkos erdei ér. (...) *Véletlen a születésem*: ha egy láthatatlan kis spermajacht kormánytalan vitorláját egy ezred szöggel inkább balra, mint jobbra hajtja a sors, akkor már nem vagyok – volt egy időtáv, melyen belül abszolút egyformasággal voltam erre a földi s talán az örökkévaló égi meg a soha-soha életre kijelölve – természetes tehát, hogy egész alkatomban, élettörténetemben mindig magammal hordom, mint legikerebb ikertestvéremet, legvérebb vérrokonomat: ezt a semmi-lehetőséget, ezt a nagy, anyám méhétől örökké menstruált konkrét nihilt.”²⁶

Ez a reflexió különösen megragadott, hiszen minden „létbe dobott” ember számára megfajthatatlan titok fogantatásának véletlenszerűsége és bizonytalanul biztos halálom.

²³ *Fejezet a szerelemről*, I/43, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1984, 142–159.

²⁴ Szentkuthy Miklós Hölderlin költészetéről és világnézetéről írt tanulmányát fentebb idéztem: „Hölderlin” in *Műzsák testamentuma*. Erre a tanulmányra Tompa Mária hívta fel a figyelmemet, aki nemrég monográfiát tett közzé egykori mestere életművéről. Vö. recenziómat http://www.tavlatok.hu/net/PDF-ek/Szabo_Ferenc_Tompa_Szentkuthy.pdf

²⁵ Újabban többet foglalkoztam *Szentkuthy Miklós világnézetével, aki oly gyakran feszegette a végső kérdéseket*. Amikor 1988 nyarán Kabdebó Lóránttól megkaptam Szentkuthy Miklós *Frivolitások és hitvallások* című kötetét az interjúkészítő baráti dedikációjával („*Ferinek sok szeretettel, 88 nyara Lóránt*”), nagy kíváncsisággal estem neki e vallomás-kötet olvasásának. Elsősorban Szentkuthy világnézete, „hitvallása” izgatott. Megtaláltam azokat a cetliket, amelyekre – szokás szerint – felírtam a fontosabb megjegyzéseket, lapszámokat. Szentkuthy Miklós, *Frivolitások és hitvallások* (Kabdebó Lóránt által készített interjúk), Magvető, Bp., 1988, 10, 159, 390–393, 401, 433, főleg 579–584 (P. Jean-Jouve megtérése, Pascal és Teilhard de Chardin. – Vö. Tompa Mária, „A végső kérdések kulisszái” in *Orpheus*/1, V. évf. 1994, 45–52.

²⁶ Szentkuthy Miklós, *Fejezet a szerelemről*, 153; 154–155.

A főhős vallomását osztja Szentkuthy: „Ha én meghalok, az istenek is velem halnak, ha én szenvedek, az istenek is szenvednek velem: ez a vízió, melyet Empedokles ébresztett bennem, legdöntőbb tanúsága ’hitéletemnek’. Csak egy dologban hittem, egyet tiszteltem, futottam, imádtam és az: a szenvedés volt, az ember örök és abszolút elhagyatottsága a szeretetlenség és betegség világában. Mikor Empedokles azt mondja, hogy a világ mindig újjászületik és meghal, megint kikel a habokból, hogy újból elhervadjon, akár egy növény – akkor a kétségbeesésnek, a reménytelenségnek adott kifejezést. Szüneteseink nem magányos miráculumok az idő egy pontján, mint a hókorona a tűzhányó tetején: a szenvedéseink egy örök automatizmus epizódjai, melyek a végtelen ismétlés által minden etikai fenséges értelemlehetőségüket elveszítik, csak az állati jaj, a testek örök nyomora marad meg az embereknek.”

A polgármester tovább arról vall, hogy mindig kimondhatatlanul egyedül volt az emberek között: „folyton ezt az empedoklesi örök ismétlődést éreztem mögöttük. (...) Nincs ennél őrijtőbb kettősség: öncélú, egyetlen istennek születni, minden pillanatban ezért az egyetlen isteni és egyéni létért harcolni, erről álmodni, hallucinálni, s ugyanakkor tudni, hogy kifejezhetetlenül kicsi és jelentéktelen atomok, mulandóságpollenek vagyunk egy isten nélküli, folyton kereplő imagépben. *Mi tragikusabb: az egyszeri dolognak örökre elmúlása, vagy örök ismétlődése?*”²⁷

Szentkuthy lényegre hatoló eszmélődése világosan jelzi – többek között – Hölderlin *Empedoklészének* hatását az *örök visszatérés mítoszát* hirdető Nietzsche/Zarathustrára. Nietzsche már fiatalon lelkesen olvasta kedvenc költőjét, Hölderlint. Miként csodált költője, Nietzsche is a klasszikus görög és latin szerzőknél, valamint az indiai vallásokban, vagy akár Goethénél is találkozott az *örök visszatérés (körforgás)* eszméjével, amelyhez hozzá akarta kapcsolni saját *Übermensch*-álmát. Daniel Halévy első Nietzsche-életrajzában (1909) ezt írja: „Az örök visszatérés keserű igazság, amely megöl minden reménységet. Az *Übermensch*-remény – illúzió. Egyiktől a másikhoz nincs átmenet, az ellentmondás teljes. Ha Zarathustra az ’Örök visszatérést’ tanítja is, nem tudja felkelteni a lelkekben a szenvedélyes hitet az emberfeletti emberiségben. És ha az Emberfeletti-embert tanítja, nem tudja terjeszteni az ’Örök visszatérés’ erkölcsi terrorizmusát.”²⁸

Lubac atya tovább elemzi Nietzsche misztikus tapasztalatát, majd így következtet:²⁹ „A rapallói vízió, extázis lassan elúzi a kezdeti tapasztalat kételyeit. Nietzsche megkapja a bizonyosságot, hogy a Létező pártján áll. Részesedik aktívan, szabadon a *Fátumban*. Ő maga annak részét képezi. Intuíciója tehát nem hagyja, hogy ő maga csenevész individuum legyen, súlyosabb rabszolgaságban, amelybe a tudatra ébredés taszította. Tudja, hogy ő *Übermensch*, akinek törvény nélküli akarata világokat szül. (...) Minden kétely, minden szorongás eltűnt. Ezentúl (Sils-Maria óta) hazugság nélkül mondhatja: *amor Fati*, mivel előzőleg habozás nélkül mondhatja: *ego Fatum*. *Az új próféta tehát megkapta az investitúrát. Felette áll a közönséges emberiségnek*. Felemelkedik tehát, és elindul hirdetni az új evangéliumot, új

²⁷ *Fejezet a szerelemről*, 149–150.

²⁸ Halévyt idézi Henri de Lubac SJ, *Œuvres Complètes IV*, 358.

²⁹ I. m. 363.

metanoiát/megtérést követelve, hogy hívei beléphessenek az új Országba. Mint az a Másik (Krisztus), valóban több mint a Másik, ő (Zarathustra) egyszerre a kinyilatkoztató és az üzenet tárgya, a hírnök és isten. »Dél, a legrövidebb árnyék pillanata; vége a leghosszabb tévedésnek. Az emberiség csúcspontja. *Incipit Zarathustra.*«”

Lubac itt hivatkozik az *Antikrisztusra* és *A bálványok alkonyára*. Az új próféta, *miután megölte Istent és elvetette Krisztus művét, véget vetett a hosszú emberi tévedésnek*. Ugyanakkor az árnyék nélküli Dél az *Übermensch*et szimbolizálja, aki ezt mondhatja: *Ego Fatum*, én vagyok a Végzet, aki az Örök visszatérés/körforgás középpontjában van. H. deLubac már korábban kimutatta, most ismételten hangsúlyozza: Nietzschének az *Örök visszatérésről* alkotott felfogása *szorosan kapcsolódik ateizmusához* („Isten meghalt”) és az *Übermensch*-eszméhez.

Hölderlin és Nietzsche (Isztray Simon)

Hölderlin *Hüperion* című regénye és *Empedoklész halála* című drámatöredéke jelentős hatást gyakorolt Nietzsche *Zarathustrájára*.³⁰ Isztray Simon megállapítja: Hölderlin és az *Empedoklész*-drámája által ihletett fiatal Nietzsche is „a görög *phüszisz* fogalmához nyúl vissza, a kultúrának mint *'átszellemült phüszisz'*-nek vagy *'új és jobbított phüszisznek'* a fogalmához. Hölderlin és Nietzsche között tehát az egyik legfontosabb közös vonás a *görög phüszisz-fogalom újragondolása* és a kultúrának, mint jobbított *phüszisznek* a felfogása.” Lényeges, hogy történelmi és kulturális *határszituációról* van szó. Empedoklész tragikus figurájával Hölderlin és Nietzsche saját koruk válságát világítják meg. „Hölderlin drámájának hőse, Empedoklész, aki *'korának áldozata'*, valójában modern hesperikus tragikus hős, az Oidipusz Kolónoszban hősének napnyugati társa. Nietzsche Zarathustrája pedig szintén modern hős, aki a *'nagy Dél'* történelmi pillanatának, az emberiség legmagasabb rendű öneszmélésének kifejezője. Mindkét alakot – és mindkét *'tragikus'* művet – a nyugati történelem kezdetének, a görögségnek az *'ismétléseként'*, újraírásaként alkották meg: ezért lehet az ókori görög filozófus, Empedoklész Hölderlin modern drámájának hőse és Nietzsche hősének, Zarathustrának az (egyik) előképe.”³¹

„A legfontosabb közös motívum a hölderlini Empedoklész-töredékek és a *Zarathustra* között a mindkét műben középpontban álló Nap szimbóluma és a mű hősének azonosulása a Nappal. (...) Az alábukásában is az emberekre fényt árasztó Nap-hős metaforája az *Empedoklész halálának* és a *Zarathustrának* is középpontban álló motívuma.”³²

³⁰ Vö. Isztray Simon, „Mert minden visszatér, s aminek Lenni kell, beteljesült már”, Hölderlin „Empedoklész”-e mint Nietzsche „Zarathustra”-jának előképe” in *Holmi* 2011, március. http://epa.oszk.hu/01000/01050/00087/pdf/holmi_2011_03_0300-0311.pdf

– Vö. *A misztikus Nietzsche* című tanulmányomat: *Távlatok-online*

<http://www.tavlatok.hu/net/PDF-ek/Szab%C3%B3%20Ferenc%20SJ%20Nietzsche.pdf>

³¹ Isztray Simon, i. m. 302.

³² I. m. 303–304.

2020. február

Halász Piusz OCist Életünk értelme című magas színvonalú kéziratát rendeztem kiadásra, jegyzeteket készítettem az olvasók számára: megadtam az idézett írók, gondolkodók életrajzi adatait, lefordítottam az idegen nyelvű szövegeket.

Piusz atya a kérdéses kézirat elején (21), az „Isten”-eszmé megközelítéséről írva idézi az antik (görög–latin) gondolkodókat és költőket, illetve az antik világba visszahajló moderneket, köztük Hölderlint. Németül idéz egy kis szakaszt F. Hölderlin *Empedoklész halála* című drámatörredékéből, melyet a szövegösszefüggésbe illeszttek a könnyebb érthetőség érdekében:

„Nos, az antik ember még isteni ragyogásban látta a világot: a dolgok köznapi fátyola mögött isteni arcok villódtak előtte. (Természetesen ne Homérosz mitológiájára gondoljunk, mely a gazdagok gyönyörködtetésére szolgált. Az emberek itt sokkal tiszteletreméltóbbak [Penelopé, Andromakhé, Nauszikaá stb.], mint az istenek, akik felhőtlen könnyelműségben élnek.) Az antik ember számára a tudás elsősorban látást jelentett: a világ áttetsző volt szemei előtt s a lét véges formáiban az isteni, a numinózum jelent meg (Hrollo, Dionüsziosz, Déméter, Zeusz...). Nem csak nézett, hanem még látott is. Európai irodalmunkban Goethe, Hölderlin, talán Nietzsche és Rilke is ezeken a nyomokon jár. Az ember ősi, vallásos tapasztalása változatos képekben pillantotta meg az istenit és különféle névvel illette a megnevezhetetlent. Ezek a nevek valamit elárultak lényegéből.

Nevezték égnek. Talán azt akarták érzékeltetni ezzel a névvel, hogy amint a csillagos ég borul bizonytalan földünkre, úgy hajlik az az ismeretlen Valaki is szeretetével életünk fölé, Végtelen és kimeríthetetlen. Az ég nem halott, hiszen világosságával és melegével atmoszférát teremt körülöttünk. Pontos és megbízható: hozzá irányíthatjuk napszakainkat és évszakainkat. Halálos bizonyossággal eljön a tavasz és meghal a nyár. Tőle függünk és nem ő mitőlünk. Hatalma lenyűgöző: megtagadja az esőt, akkor éhen halunk; záport küld, akkor munkánk minden eredménye elpusztul; villámmal sújt és felperzseli alkotásunkat. Amikor az ember az égre nézett, mindig megértette saját sorsának titkát: kicsiségét, kiszolgáltatottságát és függőségét. És mindig megérezte Isten sajátos tulajdonságait: végtelenségét, örökkévalóságát, a mindent látót és mindent ítélőt, de a szeretőt és a segítőt is. Talán Hölderlin volt az utolsó, aki még tisztán érzékeltette ezt:

*Da segne zögernd über goldenen
Gewässern mich das Sonnenlicht beim Scheiden,
Das herrlich jugendliche, das ich einst
Zuerst geliebt. Dann glänzt um uns und schweigt
Das ewige Gestirn, indes herauf
Der Erde Glut aus Bergestiefen quillt
Und zärtlich rührt der Allbewegende,
Der Geist, der Aether uns an, o dann!*

(*Empedoklész halála*, 2. felvonás 3. jelenet)

A Halász Piusz által idézett részlet F. Hölderlin *Empedoklész halála* című drámatörredékéből jobban érthető, ha az előtte lévő sorokat is olvassuk: a főhős, Empedoklész, filozófus, költő, mielőtt az Etna kráterébe vetné magát, búcsúzik a csodaszép univerzumtól:

*Hát nem veszed észre? Ma még
egyszer visszatér aranykorom, a
régi élet, s a legnagyobb kihívás
még előttem áll... fel hát, fiam, a
szent öreg Etna csúcsaira fel!
Hiszen a magasság az istenek hazája.
A folyókat, szigeteket s a tengert
vágynom látni még ma saját szememmel.
Arany vizek fölött megilletődve*

(innen folytatódik a Piusz által idézett rész)

*áldjon meg engem ott, ha búcsúzom,
a bűvös ifjú napfény, amelyet
egykor úgy szerettem.
Némán ragyognak
majd le ránk örök csillagzatok, és
felparázslók hegyi tárnákból a Földnek
lángja, s a nagy Mindenség-mozgató,
a Szellem-Éter zsendülve megérint!*

(Báthori Csaba fordítása)³³

Hans Urs von Balthasar Hölderlinről

Hans Urs von Balthasar svájci teológus ragyogó oldalakat írt Hölderlinről *Herrlichkeit* című teológiai esztétikájában.³⁴ Utoljára akkor olvastam régóta kedvelt költőmről, amikor *Ferenc pápa teológiájáról* írtam, aki többször idézte a német költőt.

Balthasar *A transzcendentális ész esztétikája* című részben – szellemtörténeti szempontokat követve – leírja az átmenetet a középkorból az újkorba: a reneszánsztól kezdve (Ficino, Bruno) – az „ókori visszacsatolást” illusztrálva –

³³Báthori Csaba először gyűjtötte egybe magyar nyelven Friedrich Hölderlin összes *Empedoklész*-változatát. (Három drámatörredék, öt más változat, egy vers.)

³⁴Hans Urs von Balthasar, *A Dicsőség felfénylése, Teológiai esztétika*. III/1. kötet: *A metafizika terében*. 2. rész: *Újkor*, Sík Sándor Kiadó, Bp. 2007, 653–690.

hosszabban tárgyal *Hölderlinről* és *Goethéről*, utána pedig a „szellem-metafizikát” képviselő német idealizmus nagy gondolkodóit (Kant, Schiller, Fichte, Schelling, Hegel) mutatja be.

Balthasar megállapítja: Hölderlin volt az ihletője – a Kant gondolkodásán túllépő Schiller reflexióiból kiindulva – *a német idealizmus rendszerprogramjának.* (Tördelve idézem a hosszú mondatokat.)

„Ebben az ész minden ideát átfogó, legfőbb aktusa ’esztétikai aktusként’ jelenik meg, olyan aktusként, amely csak a szépségben fűzi össze az igazságot és a jóságot, s ’új mitológiának’, az ész mitológiájának kidolgozását teszi szükségessé.

Ennek ellenére fokozatosan előrehaladva Hölderlin egyre inkább hátat fordít az idealista filozófiának, amelynek hideg reflexiói és spekulációi eltíporják a teofán [istenit sugárzó] valóság tapasztalatát;

minthogy azonban végérvényes filozófiai álláspontját Parmenidész-Hérakleitosz világában jelölte ki, s ehhez kötve értelmezte Homéroszt, Pindaroszt, Szophoklést és Platont,

gondolkodásának mindent meghatározó háttérét az identitás(nem pedig az analógia alkotta. (...)

Másfelől csak úgy tudott ilyen kitüntetett pozíciót biztosítani az ókornak és az ókori istenvilág dicsőségének,

hogy a keresztény kinyilatkoztatás dicsőségének minden erejét és tényezőjét a – teofán természeti kozmoszként felfogott – ókori dicsőségre ruházta, mélyrehatóbban, teljesebben, mint a hozzá képest naivabb Ficino;

oly teljesen, hogy – miután Krisztus összes előjogát átadta Diotimának, a szerelem papnőjének, és Empedoklésznek, az igazi panteista közvetítőnek, aki halálával kiengesztelte a világot

– végezetül tudatosan visszafordulva Krisztushoz már semmi egyebet nem talál benne, mint lombja fosztott fát, üres kincseskamrát, Héraklész és Dionüszosz testvérét,

olyasvalakit, akit az idők végén ugyan a többi istennel együtt ’békeünnepre’ hív, de akinek legvégül (a végérvényes változatban) nincs elég ereje ahhoz,

hogy megvalósítsa magában és önmagán keresztül az ég és a föld eszkatologikus anakephaliosziszát / „megfejelését”, összefoglalását/ (Ef 1,10),

s a feladatot ’az ünnep fejedelmére’, a kozmikus világtörténelmi-germán szellemre kell bízni.”³⁵

Balthasar részletes elemzéssel megvilágítja: *Hölderlinnél a dicsőség a szent és a szép egysége.* „Hölderlin költészetének *az egyetlenegy Egy kenőziszta* [önkiüresítése] a *voltaképpen* témája, ezt a költő a keresztény imádság bensőségességével és a keresztény küldetés kirótt felelősséggel (a világ iránti felelősséggel) dolgozza ki. Ennek eredményeként *életművében valami egészen hallatlan következik be:* Istennek a *keresztény* által hirdetett önkiüresítése [cf. Fil 2,7] Isten *kozmikus-panteista*

³⁵ Hans Urs von Balthasar, *A Dicsőség felfénylése*, 654–655.

kiüresedésévé üresedik ki, s közben mégis bizonytalan, hogy a görög/idealista kategóriák nem fejezik-e ki egyszersmind – s az életmű elmélyülésével egyre inkább – a keresztény hit egyik elemi tapasztalatát is, az isteni immanenciáét és közelségét, az isteni szeretet szenvedésének rejtetten (távol lévón) jelen lévő – a kozmosz vízjeleként felfedezhető – dicsőségét, vagy hogy Hölderlin nyelve végső soron nem gyűri-e maga alá azt, amit mond, s nem lesz-e az 'általában vett tragikum' és 'kiszámítható törvénye' a kereszt belső formájává.”³⁶

Ezt az elővételezett összefoglalást Balthasar a következőkben – Hölderlin teljes életműve fejlődését elemezve – meggyőzően igazolja. Mindig a *Herrlichkeit/Dicsőség felfénylése* nézőpontját követi.³⁷

Balthasar először áttekinti, hogy Hölderlin miként alkalmazza a *magasztos* jelzőket: korai és középső korszakában főleg *dicső*, aztán a *szent*: a dolgok és a létezők *szentek*, amennyiben a jelen lévő, örök szellemre mutatnak, s megsejtetik az emberrel végtelen értékét, ugyanígy *a természet, a fény, az éter, a Nap...* A szentségnek a *fenség, a méltóság* is része. Az összes ilyen kifejezést átfogja az igen gyakran előforduló „*isteni*” jelző. *A természet és főként az ember legbelső, szellemi magva isteni.* Ezt jól tükrözi a nagy görög költészet.

Majd a jelenre tekintve Hölderlin megállapítja: valójában az ember időbeli és történelmi valósága önmagában véve a legkevésbé isteni; a jelen különösen is rettenetes, az isteneket nélkülöző kor, csupa viszály, növekszik a szolgaság és vele az eldurvulás, a bőséggel az éhség.

„A dicső-dicsőséges isteni valóság csak a vágyakozó visszapillantásban és a sejtésekkel teli előretételezésben van jelen, s egy-egy pillanatra teljességet hozva be is törhet az emberi vágyakozásba, akkor, ha a lélek naivan (akár a gyermek) vagy elégikus megtörtséggel képessé válik arra az aktusra és hangoztásra, amelyet Hölderlin *bensőségességnek* nevez, s egyre nagyobbra tart, míg végül a *Grund zum Empedokles*-ben 'a legmélyebb bensőségességként' mindent megalapozó kategóriává avatja.”³⁸

Ez a lét csodája és titka iránti odaadás, amelyben megtapasztalható „Isten” érintése.

Hölderlin *imádság* formálta lelkülete ifjúkori himnuszaiban és a *Hüperion*-ban kifejeződő *lelkésültségtől* fokozatosan határtalan tiszteletté és *imádássá alakul*. Egész egzisztenciájának középpontjában „*végtelen szeretet van jelen, sőt szakad fel a világ létének misztériumában*”. Balthasar szerint „Hölderlin *szeretetről* szóló elméletét egyaránt összefüggésbe hozhatjuk *Plótinosz*-sal és a *keresztény teológiával*. A lelkészi hivatal helyett a költő életét választja: a földi szegénységet és hiábavalóságot, hogy mélyebb síkon fejthessen ki papi hivatást.”³⁹

A svájci teológus kiemeli Hölderlinnek az *éterről, a levegőről és a szélről* szerzett rendkívüli tapasztalatát. „Számos előzmény után a *Hüperion* végső változatában Hölderlinnek sikerül *Diotima* ajkára adnia a következő hallatlan szavakat:

³⁶ I. m. 657.

³⁷ I. m. 658kk

³⁸ I. m. 663.

³⁹ I. m. 665.

„Mindannyiunknak szívéig zsongott az anyai levegő, fölemelte és magához vonzotta őket. És az emberek kiléptek házuk ajtaján, érezték a csodálatosan pezsdítő fuvallatot, (...) s barátian megoldották ruháikat, hogy mellükre simulhasson. 'Nővére a szellemnek' itt a 'szent levegő', s a költő fáradhatatlanul magasztalja érintését, visszavágyva a pünkösdi pillanatra, amikor 'a világ lelke, a mindenütt jelenvaló, szent levegő vette őt körül. Így kapaszkodik Empedoklész az Etna csúcsára, ahol az istenek fokozottan jelen vannak, 's gyöngéden becéz a mindenható/szellem – ó akkor! A halál órájának közeledtén' jön felém éjszakám hű követe,/ szerelmi hírnököm, az esti szél./ Eljött az idő!”⁴⁰

Balthasar hangsúlyozza: Hölderlin – a német idealizmus és a görög költők tragikumuk között vívódva – még mélyen keresztény nézőpontból néz és ítél, „amely (és semmi más) lehetővé teszi, hogy műve az legyen, ami: imádság”.

Az ifjú Hölderlin imádkozik. „Krisztusnál keres menedéket, aki 'csodákkal igazolja, hogy az, aminek mondja magát, hogy Isten. (...) Krisztus 'az élő Istenség (akiben élünk és vagyunk) megérzéséhez akar elvezetni minket, ahhoz 'az igai krisztusi érzéshez, hogy mi és az Atya egy vagyunk; a keresztény teológusok és ritualisták ijesztően eltorzították szándékát, 's üres bálványképpé' tették 'őt, aki él', eltékoztak minden égi erőt, eltüntették mind a jóságosakat' – ezért sújtja az *Empedoklész*-ben a világot megítélő hang az 'arcátlanokat', az istenektől elhagyottakat, azokat, akik 'bekötik az emberek szemét', hogy ne jelenjen meg előttük semmi isteni: nekik 'a szentség mesterség csupán'.”⁴¹

Igaz, az imádságot Hölderlinnél időnként kikezdi és elméleti szempontból alacsonyabb síkra fokozza le a Fichte-féle *én-identitás* (a keleti vallások istenképe), de Hüperion a szeretet által sajátítja el az alázatot és az imádsást. „Hölderlin azt tartja kívánatosnak, hogy az ember a művészet és a cselekvés egész területén szerényen és istenfélőn hajoljon meg a természet szelleme előtt, amelyet magában hordoz, amely körötte él, s anyagot és erőt ad neki. Hölderlinnek egyetlen olyan költeménye sincs, amely független lenne az imádságtól.”⁴²

*A költő „dalának imájával” hódolatot hirdet, amelyet – akárcsak Empedoklész – kész életének elpusztításával alátámasztani. „És végül pontosan a szavak és a halál egysége nyomán jelenik meg a horizonton újra Krisztus alakja. A nagyanyja születésnapjára írt, Krisztus iránti vallási tisztelettől átjárt költeménye.”*⁴³

(*A világ szenvedéseit hordta szeretettel keblén.*

Összebékült a halállal, a többiek nevében

Fájdalmakból és kínokból győztesen ment vissza az Atyához’)

olyannyira felkavarta a költőt, olyannyira megérezte vele, mennyire eltávolodott ifjúkorától, s mennyire közel van hozzá, hogy 'ezután már nem tudott álmra térni'. Ugyanebben az időszakban dolgozott az *Empedoklész*-en, akinek helyzete egyre

⁴⁰ I. m. 666–667. *A kiemelések tőlem* – Sz. F.

⁴¹ I. m. 669–670.

⁴² I. m. 671.

⁴³ *A világ szenvedéseit hordta szeretettel keblén./Összebékült a halállal, a többiek nevében/Fájdalmakból és kínokból győztesen ment vissza az Atyához’.*

inkább emlékeztet Krisztuséra, s valószínűleg ez is az oka annak, hogy nem tudja befejezni a drámát. Krisztus az utolsó teofániaként illeszkedik a kozmikus istenségek körébe, egyrészt 'halk Géniuszként', aki a **'kenyér és bor'** alázatot sugárzó adományait hagyja hátra, mert valami nagyobb túl nagy lett volna, másrészt az 'égi ünnep' beteljesítőjeként és befejezőjeként, a 'legkedvesebbként', akit az Atyának el kellett küldenie a földre, oly izzón, hogy az emberek óhatatlanul visszásan viszonyulnak hozzá, és 'mindenki meglepedésbe süllyed, és gőgösen elfeledi az eget, hogy pontosan így, a halálba zuhanva hozza el – apokaliptikus eseménnyel – 'az idők végezetét'.'⁴⁴

*A föld termi, de fény áldja meg a kenyeret, s a
mennydörgő isten adja a bor gyönyörét;
róluk ezért juthatnak eszünkbe az égiek: egykor
itt voltak, s visszatérnek időben. Ezért
dicsérik buzgó szívvel a költők a Boristent,
s nem veszi korcs dalnak az Öreg éneküket.*

(*Kenyér és bor*, 8 (részlet)– Rónay György fordítása)

Balthasar a következő fejezetben (*A szegény szeretet*)⁴⁵ áttekinti Hölderlin szellemi fejlődését, és megmutatja a nagy műveiben rejtetten jelen levő *krisztológiai mozzanatot*: „minden világi szeretet és világi forma *kenótikus*, alázatos természete isteni ragyogást kap, aminek azonban az az ára, hogy a mulandóság és a melankólia árnyéka vetül az isteni valóságra.”

„Hölderlin figyelmének középpontjában 'az örök szív': a szerető embert és a szenvedő Istent összekapcsoló szív:

*És mélyen megrendülve, egy Isten szenvedésével
Szenvedve együtt, az örök szív mégis szilárd.*

A szívben megjelölt középső pontot Hölderlin nyomatékosan az *ókori erősz* horizontján értelmezte (még ha Fichte fényében is): a szeretet egyesíti a végtelenség és a korlátozás vágyát. (...) Csakhogy a szerető szívre ma végtelenül nagyobb teher nehező, mint Platón idején: egymást gyűlölők közti áldozatnak van szánva:

*'Igen! Tudtam már mindig.
Mióta a meggyökeresedett
Mindent megosztó gyűlölettel szakítja az isteneket és az embereket.
A szerető szívnek. Vérrel engesztelve értük,
El kell pusztulnia.'*

⁴⁴ I. m. 672–673.

⁴⁵ I. m. 674kk

A gondolat fokozatosan kiteljesedik a *Hüperion*tól az *Empedoklészig*, majd az *Empedoklésztől* az utolsó költeményekig.”⁴⁶

Balthasar mindezt hosszú fejtegetéssel igazolja, hogy Hölderlin *Empedoklész*-töredékeiben egy *Krisztussal párbuzamba állítható megváltót* akart megszerkeszteni. *Empedoklész halála mögött Krisztus legbensőbb titkai (Fil 2) rejlenek.* „Az isteni mindenséggel fennálló, feltétlen, bensőséges – lényét Istenné tevő (’én és az Atya egy vagyunk’) – kapcsolatából Empedoklész kenózisba hull alá, amelyben (a harmadik változat szerint) az önmagától elidegenedett emberiség tévelygését látja meg, majd cselekvésével tántoríthatatlanul szeretetből vállalt, engesztelő hatású halála felé tart, amely helyettesítő aktussal kiengeszteli az időt az örökkévalósággal, s megnyitja az eszkatologikus ígéretet.”⁴⁷

A kozmikus vallások (filozófiák) és a keresztény hit Krisztusa

Hans Urs von Balthasar a *Herrlichkeit* I. kötetében⁴⁸ világosan elkülönítette a kinyilatkoztatás Krisztusa alakjának egyediségét, minden más „egyedi” teofániától (a kozmikus vallások és a filozófusok és költők).

Négy szempontot fejtett ki. 1) Míg a többi vallásalapító egy megtalált, neki kinyilatkoztatott – Istenhez vezető – útról beszél, Jézus kezdettől fogva azt állítja, hogy *ő maga az Út*. 2) A többi vallásalapító küldetésének hitelességét az utókor úgy igyekszik igazolni, hogy beszámol *megtérésük, megvilágosodásuk, elragadtatásuk pillanatáról*. Az Evangéliumok szerint *Jézus tanítása és egész egzisztenciája azonos egymással*, ami nem lenne lehetséges, ha élete megtérési élményből táplálkozna. 3) Az üdvösséghozókról szóló mítoszok elsősorban természeti vonatkozásúak, s ezért legfeljebb a világ kezdetéről vagy végéről beszélnek; azt viszont, amit Krisztus vitt végbe, *történelmi valóságnak* kell tekintenünk. Krisztus beteljesíti a történelmi horizonton gondolkodó izraeli vallást, és ezzel a világ átalakulásáról szóló mítoszokra is végérvényes választ ad. 4) Az emberi egzisztenciáról és a világról rajzolt kép után *Krisztus fényt vet a felfoghatatlan egy Isten misztériumára*: a Benne kinyilvánuló Szentháromság, aki önmagában megragadhatatlan fény, teljesen új és hasonlíthatatlan módon világítja meg Isten és az ember viszonyát.

Ferenc pápa idézi Hölderlint

Az ignáci megkülönböztetés – Szent Ignác sírfelirata

Ferenc pápa már szolgálata elején, a jezsuitáknak adott 2013-as interjúban,⁴⁹ és azóta is számos megnyilatkozásában felhívta figyelmet a *Szent Ignác-i megkülönböztetés* alkalmazására. Éppen amikor a jezsuitáknak magyarázta a fogalmat, *hivatkozott Szent*

⁴⁶ I. m. 675–676.

⁴⁷ I. m. 682–683.

⁴⁸ *A Dicsőség felfénylése*, 469–489.

⁴⁹ *Jó napot! Ferenc pápa vagyok*, Jezsuita Füzetek, JTMR, Bp., 2013.

Ignác híres sírfeliratára, amelyet Hölderlin kétszer is idézett: „Non coerceri a maximo, sed contineri a minimo divinum est.” 2018-ban megjelent *Gaudete et exultate* kezdetű apostoli buzdítása 169. pontjában újra hivatkozott rá és szinte szó szerint megismételte saját értelmezését.⁵⁰ (*A sírfelirat holderlini idézését és értelmezéseit alább ismertetem.*)

„A megkülönböztetés egyike azon dolgoknak, amelyeken Szent Ignác sokat és nagy lelki odaadással dolgozott. Számára ez eszköz, hogy mind jobban megismerje az Urat, és szorosabban kövesse. Mindig mélyen megérintett az az alapelv, amellyel leírják Ignác látomását: *Non coerceria maximo, sed contineri a minimo divinum est.* Sokat töprengtem ezen a mondaton a rendben, mint vezető, mint előjáró: *a legnagyobb sem képes magába zárni, de a legkisebb is be tudja fogadni.* A nagy és a kicsi ezen erénye a nagylelkűség, mely abból a helyzetből, amelyben az adott pillanatban vagyunk, mindig a horizontra figyel. Azt jelenti, hogy megteesszük a mindennapok kis dolgait Isten és az emberek felé nyitott, nagy szívvel. Vagyis a kis dolgokat nagy horizontokon, Isten országa horizontjain értékeljük. Ez a vezérelv viszonyítási pontokat kínál a helyes álláspont elfogadásához a megkülönböztetés számára, hogy Isten dolgait az ő szemszögéből lássuk. Szent Ignác számára a nagy alapelveknek bele kell testesülniük a tér, az idő és a személyek életkörülményeibe.”⁵¹

Az új apostoli buzdítás, a *Gaudete et exultate* 169. pontjában ugyanezt rövidebben így magyarázza:⁵² „A megkülönböztetés nem csak a rendkívüli pillanatokban szükséges, vagy amikor súlyos problémákat kell megoldani, vagy alapvető döntéseket kell hozni. A küzdelem eszköze, hogy jobban kövessük az Urat, mindig hasznos arra, hogy fel tudjuk ismerni Isten időit és az ő kegyelmét, hogy ne tékozzunk el az Úr indításait, ne vesztegezzük el a növekedésre szólító indításait. Ez gyakran az apró, jelentéktelennek tűnő dolgokban mutatkozik meg, mert a nagylelkűség az egyszerű és mindennapos dolgokban nyilvánul meg. *[Itt a 124. jegyzet, utalás a sírfelíratra, majd következik a sajátos magyarázat:]* Ez azt jelenti, hogy nem szabunk határt a növekedésnek, a jobbnak és a szebbnek, ugyanakkor a kicsiségekre, a napi kötelességekre koncentrálnak.”

Ferenc pápa *Gaudete et exultate* új buzdításában a keresztények megmutatja az életszentségre szóló meghívást (I. fejezet), majd ráirányítja a figyelmet két mai elhajlásra: új gnoszticizmus és új pelagianizmus (II. fejezet 35–62). A buzdítás törzsrészában (III. fejezet 63–109) a pápa részletesen értelmezi – a lelkiség szempontjából – az evangéliumi nyolc boldogságot, a IV. fejezet (110–157) válaszolja az életszentség néhány jellegzetességét a mai világban, kiemelve: „*kereszténynek lenni: ’öröm a Szentlélekben.’*” (Róm 14,17)

Az utolsó, V. fejezet (158–177) címe: *Küzdelem, éberség és megkülönböztetés.* Ebben a zárófejezetben mintegy összefoglalja előző fejezeteit, és az említett 169. pontban a *megkülönböztetéssel* kulcsot ad a bizakodó küzdelemhez: megmutatja az

⁵⁰ Ferenc pápa *Gaudete et exultate, Örüljétek és ujjongjatok* kezdetű apostoli buzdítása az életszentségre szóló meghívásról a mai világban, SZIT, Bp., 2018, 169.

⁵¹ *Jó napot! Ferenc pápa vagyok*, 16–17.

⁵² A *Gaudete et exultate* 124. jegyzetében van az utalás a sírfelíratra; a fordító, Diós István itt hivatkozik fentebb ismertetett tanulmányomra.

életszentség „mindennapi” útját, a kötelességteljesítést és a kis dolgokban való hűséget, és közben hangsúlyozza a *nagylelkűséget, a növekedés dinamizmusát*.

Valóban az *ignáci lelkiség vezérelvét világítja meg*: kövessük azt, *ami jobban segít a cél elérésére* a lelkek szolgálatában, ami Isten nagyobb dicsőségét szolgálja. Ez a dinamizmus (MAGIS) ott van az ignáci *Lelkigyakorlatok* fundamentumában (Lgy 23). Az életszentségre szóló meghívás minden kereszténynek szól; figyelemre méltó, hogy a jezsuita pápa lényegében e buzdításban is ugyanazt az ignáci megkülönböztetési módszert ajánlja, amelyet 2013-ban a jezsuitáknak jobban megmagyarázott.

De Szent Ignác sírfelirata nem csupán aszketikus vezérelv, hanem mélyebb *teológiai jelentése van, a kegyelem és szabadság dinamikus feszültségének* megvilágítására is alkalmazható. Ezt a Ferenc pápa által is tisztelt rendtársak, az ignáci lelkiséggel és misztikával foglalkozó francia jezsuita teológusok – H. de Lubac, G. Fessard, M. de Certeau – megmutatták. Francia rendtársait követve Ferenc pápa maga is hangsúlyozza, hogy a megkülönböztetés *természetfeletti ajándék, amelyet a Szentlélektől kell kérniünk*. A *Gaudete et exultate* az idézést követő pontokban tárgyal: a „természetfeletti ajándékról”; az imádságról: „Az ajándék és a kereszt logikája”.

Ferenc pápa az elvont teológiai reflexió helyett gyakran konkrét példákat idézett, például a nagymamák szerepét az unokák nevelésben. Konkrétabban a *saját nagymamáját* is többször emlegette, először már 2013-ban a Spadaro-féle interjúban.

Különösen is kedvelte *Hölderlinnek 72 éves nagymamája* dicsőítésére írt nagy költeményét. Így vallott az említett interjúban:⁵³ „Nagyon kedvelem Dosztojevszkijt és Hölderlint. Hölderlintől szeretném megemlíteni a nagymamájának írt lírai költeményét, amely gyönyörűséges, és amely nekem sokat adott lelkileg. A vers ezzel a sorral zárul: 'Az ember tartsa meg azt, amit kisgyermekként megígért.' Nagyon mélyen megérintett, mert én nagyon szerettem Rosa nagymamámat, és itt Hölderlin a saját nagymamáját állítja Mária mellé, aki *Jézust szülte, aki a föld barátja, és aki senkit sem tekintett idegennek*.”

Tőzsér Endre piarista innen kiindulva *jellemezte Ferenc pápát*, és mély beleéléssel eszmélődött a *barátságról*, amely nélkül jól nem élhetünk.⁵⁴

„Ferenc pápa megértése szempontjából igen fontos adalékhoz jutottunk. A huszonkilenc éves Hölderlin ebben a viszonylag korai versében időzik el legtovább Jézusnál. Számunkra azért fontos most ez a vers, melyet „tisztletreméltó nagymamája” hetvenkettedik születésnapjára írt (*Meiner verehrungswürdigen Großmutter*), mert nemcsak a nagymama és Szűz Mária közötti párhuzamot emeli ki belőle, hanem – mint már idéztem – egy bámulatosan szép meghatározást is ad Jézusról: Ő „*a föld barátja, aki senkit nem tekintett idegennek*”.

⁵³ *Jó napot! Ferenc pápa vagyok*, 40.

⁵⁴ Ehhez a szakaszhoz szép kommentárt fűzött és lefordította Hölderlin teljes versét Tőzsér Endre piarista: <http://asziv.hu/archivum/2014/oktober/vilagegyhaz/ferenc-papa-baratsaganak-titka>

A flamand-belga jezsuiták 1640-ben Antwerpenben megjelentettek egy monumentális kötetet: *Imago primi saeculi Societatis Iesu* (Jézus Társasága első századának képe). Ebben a triumfalista kötetben, amely bemutatja a jezsuita rend első századát, gyors elterjedését, sikereit, szerepel egy sírfelirat: mintegy száz sor (latinul) Szent Ignác nagyságát és szellemiségét magasztalja. Ennek lényegi jelentését ez a latin vezérelv fejezi ki: *Non coerceri maximo, contineri tamen minimo* = Isteninek jele, hogy a legnagyobb sem korlátoz, de a legkisebb is magába foglal. A szövegösszefüggésből kiderül igazi jelentése: a flamand jezsuita szembeállítja a sír szűkösségét, ahol Ignác teste nyugszik, és a Szent apostoli nagyságát, amely túlszárnyalja a teret és az időt. Magasztalja Loyolát, akinek sikerült életében harmóniába hozni a legellentétebb erényeket, az emberit és az istenit.

Hugo Rahner SJ hosszú kutatással felfedte a sírfelirat történetét. A flamand szerző intuíciója megragadta F. Hölderlin német költőt is, aki kétszer is idézi mottóul ezt a paradox maximát. Először egy *Töredék* élén, amely Schiller folyóiratában, a *Thaliában* jelent meg 1774-ben. Itt úgy mutatja be, mint Loyolai Szent Ignác sírjára vésett feliratot. Másodszor *Hyperion* című verses regénye elején, de itt már nem jelzi eredetét.

Gaston Fessard SJ, aki – Hegel dialektikáját is felhasználva – köteteket írt *Szent Ignác Lelkigyakorlatainak dialektikájáról*,⁵⁶ értelmezésében hivatkozik B. Pascalra, aki a végtelen nagyság és a végtelen kicsi dialektikus feszültségéről beszél: a flamand szerző – szaporítva és keresztezve az antitéziseket – érzékeltetni akarja a kettős lendületet Ignác szellemiségében: a külső felé való kitérülését és a belső felé való összehúzóódását, amelyek szemében az ignáci életszentség fő jellemzői voltak.

Hugo Rahner szerint nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy Hölderlin, aki a tübingeni szemináriumban levelezett Hegellel, látta-e az egész sírfeliratot és miként értelmezte. Tény az, hogy a *Töredék* Előszava végén utal Szent Ignác sírfeliratára: „Az ember szeretne minden lenni és mindenek felett lenni, és a Loyola sírjára vésett felirat: *Non coerceri maximo, contineri tamen minimo* jelölheti egyaránt az ember veszélyes hajlamát, hogy mindent birtokoljon, és mindenben uralkodjék, de a legmagasabb és legszebb állapotot is, amelyet elérhet. Hogy számára melyik értelem lesz érvényes, az az ő szabad döntésétől függ.”

Gaston Fessard a szentenciát Hölderlin egész életműve összefüggésében értelmezve, ezt írja: „Úgy tűnik, hogy csodálatosan kifejezi és összegezi azokat a misztikus vágyakozásokat, amelyek átjárják a költő művét, és éppen kontrasztjukkal lelkesítik: egyszerre testies és éteri, nemzeti és egyetemes aspirációk, amelyek éppúgy át akarják alakítani a mindennapit, mint hirdetni a megtalált paradicsom hajnalát.” Áthatva a pogány (görög) naturalizmustól, a szeretet és a halál keresztény

⁵⁵ Itt összefoglalom egy korábbi tanulmányomat: „Szent Ignác sírfelirata” in Szabó Ferenc SJ és Bartók Tibor SJ (szerk.), *Jezsuiták Szent Ignác nyomdokain*, Szent István Társulat, Bp., 2006, 91–96.

⁵⁶ Gaston Fessard SJ, *La Dialectique des Exercices spirituels de Saint Ignace de Loyola*, Aubier, 1956, 164–177. Fessard felhasználja és tovább elemzi H. Rahner tanulmányát Loyola sírfeliratáról, amely először a *Stimmen der Zeit* jezsuita folyóirat 1947. februári számában jelent meg, 321–339.

felfogásának fényénél rövid hanyatlás után erőre kap, „és végül, mielőtt elhomályosulna öntudata, üdvözli Krisztust mint az *Egyetlent*, és segítségül hívja mint *Kiengesztelőt*.”

Kegyelem és a szabadság Szent Ignácnál

Gaston Fessard SJ (1897–1978) a *Dialectique des Exercices spirituels* I. kötetében⁵⁷ elemzi a magyar jezsuita, Hevenesi Gábor (1656–1715) egyik ignáci mondását, január 2-i „szikráját”,⁵⁸ és pedig annak eredeti, 1705-ös bécsi változatát. Történeti, filozófiai és teológiai érvelések során kimutatja, hogy ez az eredeti formula fejezi ki a *természet (szabadság) és a természetfeletti (kegyelem) szervesen felfogott ignáci dialektikáját, paradox feszültségét*. Éppen paradox volta miatt később felhígították, pedig Szent Ignác *Lelkigyakorlatainak* lényegét éppen az eredeti forma sűríti magába: megadja az irányelvet a helyes keresztény cselekvéshez, amely nem tétlen maga-elhagyás (passzivitás), hanem tevékeny, bízó ráhagyatkozás az isteni kegyelemre („aktív passzivitás”): „*Úgy bízzál Istenben, mintha a cselekvés sikere teljesen TŐLED függne, és egyáltalán nem Istentől; mégis úgy vedd latba minden erőfeszítésedet, mintha te semmit sem tennél, hanem mindent egyedül ISTEN.*”

A másik, a dialektikus feszültséget feloldó formula (Nagyszombat 1714 és Bécs 1718) szétválasztja a természet (szabadság) és a kegyelem szerves egységét: Istenben bízom, hiszen mindent ő tesz (kvietizmus), de teljesen bevetem minden erőmet, mintha minden tőlem függne (voluntarizmus). Itt tehát kettősség, a természetfeletti helytelen felfogása érvényesül.

Hevenesi Gábor is a dialektikus formulát magyarázta Szent Ágostonra utalva: „*Aki téged közreműködésed nélkül teremtett, nem segít, üdvözít közreműködésed nélkül.*”

Hugo Rahner⁵⁹ pedig így magyarázza: minden tevékenységünkben tudatában kell lennünk annak, hogy Isten tesz mindent, és hogy az Istenbe vetett bizalom csúcán sem kell megfélemlenünk a saját, szükséges közreműködésünkről. Teljesen át kell adnunk magunkat a feladatnak, de bensőleg mindig szabadnak kell maradnunk, hogy mindent Isten kezébe helyezzünk.

El kell kerülnünk a természet/természetfeletti „emeletes”, dualista felfogását, amely ellen H. de Lubac egész életében küzdött. Szerintem a legpontosabb Teilhard de Chardin ismert formulája: „*Dieu fait se faire les choses*” = *Isten nem helyettük cselekszik, hanem cselekvőkké teszi a dolgokat [= teremtményeket], önteremtőkké a szabad személyeket.*⁶⁰ Mindent Isten tesz, aki a létet és a kegyelmet adja, és mindent a szabad ember, aki – megnyílván a kegyelemnek, vele együttműködve – teljesíti Isten rá

⁵⁷La *Dialectique des Exercices spirituels de Saint Ignace*, I, Liberté, Temps, Grâce, Aubier, Paris („Théologie” sorozat 35), 1956, 164–177.

⁵⁸ *Scintillae Ignatianae*, Bécs, 1705 és Regensburg, 1719: „*Haec prima sit agendorum regula: Sic Deo fide, quasi rerum successus omnis a TE, nihil a DEO penderet; ita tamen usopera momnem admove, quasi TU nihil, DEUS omnia solus sit facturur.*”

⁵⁹ H. de Lubac elismerően írt Hugo Rahner SJ ignáci lelkiségről írt bevezetőjéről: „Préface de Saint Ignace de Loyola et la genèse des Exercices”, in *OC IX*, 431–433.

vonatkozó akaratát, befejezi saját teremtését. A hívő ember teljesen átadja magát Istennek és Krisztus szolgálatának, teljesen a kegyelemre bízva szabadságát: ráhagyatkozik, de nem hagyja el magát. Ezt teszi a lelki gyakorlatozó a *Suscipē*-ben: „Fogadd el, Uram, egész szabadságomat! (...) Rendelkezz velem szent akaratod szerint! Csak szeretetedet és kegyelmedet add nekem, semmi mást nem kérek! Ez nekem elég.”

Budapest, 2020. március 27.